

ПАВЛО КУТУЄВ,

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Національного університету “Києво-Могилянська академія”

Спільнота ритуалу модернізації: від логосу до культу

Abstract

The essay traces the evolution of the discourse on modernity in classical sociological theory. Then it moves on to conceptualize the causes and consequences of abuse of modernization theory by some members of Ukrainian academic community who distort its background assumptions. The article argues that these persons have created a community of ritual, thus rejecting the rational norms underlying research activities in a modern society. This community treats modernization not as a concept elaborated within the framework of rational discourse but as a phenomenon akin to cargo cult. The article examines how members of the community of modernization cult construct pseudoscientific illusion of their theory, methodology, sources and even subject-matter. It is suggested that the only antidote to this type of degenerative transformation of a logos into a cult is the revival of the culture of critical discourse in Ukrainian academic community.

Далі, я прошу Вас вивчати цю теорію за першоджерелами, а не з других рук, — адже це значно легше.

Ф.Енгельс

Попередні міркування

Поза всяким сумнівом, не буде перебільшенням стверджувати, що сучасна соціологічна теорія, з одного боку, є продуктом модерного суспільства, з іншого — її основним предметом дослідження є походження, природа та форми модерну. І фундатори класичної соціальної теорії — К.Маркс, М.Вебер та Е.Дюркгайм, і їхній правонаступник (з огляду на його статус) у ХХ столітті Т.Парсонс, і сучасніші мислителі — ім'я яким леґіон, зосереджувалися на тих чи тих аспектах модерну, сподіваючись витворити загальну

теорію сучасного суспільства, здатну пояснити його витoki, сучасний стан та перспективи.

Завдяки центральності проблеми модерну для соціологічного дискурсу його дослідникам вдалося (вочевидь, що не заплановано) досягти своєрідного інтелектуального та ідеологічного поділу праці, виявом якого стало акцентування різних вимірів цього феномена, що незрідка зумовлювало протилежні оцінки модерного соціуму. Наприклад, для Маркса модерн був тотожний капіталізму, який, попри свій унікальний динамізм, породжував власне заперечення у формі комунізму. Дюркгайм переймався проблемою збереження солідарності у сучасному соціумі, натомість мисленню Вебера було притаманне внутрішнє напруження, яке перетворювало його дискурс на фрагментарний та антиномічний. Так, провіщаючи поступ цілераціональності, Вебер концептуалізував модерн як бюрократизований соціум, у рамках якого триває непримиренний конфлікт цінностей, який він означив “війною богів”. За Вебером, західна культура постала як ненавмисний наслідок унікальної констеляції пов’язаних поміж собою механізмом вибіркової спорідненості чинників, серед яких найбільш значущим (але тільки під певним кутом зору!) була етика аскетичного протестантизму. І саме ця картина світу спричинилася до парадоксального результату: попри своє релігійне коріння, вона ініціювала процес розчаклування світу, перетворивши його на механістичний космос. Водночас песимізм Вебера щодо долі модерного суспільства ніколи не мав характеру фаталізму та профетичної ненависті до його інституцій (як це було, приміром, у випадку Маркса, зосередженого не стільки на поясненні, скільки на трансформації світу). Так, відома Веберова метафора “сталевий панцир” з фінальних пасажів “Протестантської етики” не означала “залізну клітку” англосовітської традиції інтерпретації Вебера, започаткованої Т.Парсонсом у 1930 році в його перекладі класичного трактату німецького мислителя. Дослідження британського соціолога Д.Челкрафта переконливо засвідчило, що Вебер мав на увазі саме “панцир (мається на увазі панцир равлика, а не елемент обладунку. — П.К.) / життєвий простір, у межах якого проходить людська діяльність і формування цінностей... Індивід народжується у великому світі капіталізму, але переживає його на індивідуальному рівні. Панцир, твердий як сталь, створює мікродовкілля, у рамках якого індивід розвиває власний панцир свого буття. ... Чим сильніше відчувається сталевий панцир на індивідуальному рівні, тим менше автономії існує для розвитку альтернативних стилів життя всередині системи” [1, с. 31]. Панцир є зовнішнім обмеженням щодо індивіда, водночас він слугує елементом його захисту, відтак забезпечуючи певний рівень безпеки, ба навіть мобільності, позаяк панцир, на відміну від клітки, можна носити на собі. Але акцентування здобутків Вебера не має притлумлювати той факт, що його дискурсу були притаманні стереотипи й обмеження епохи *fin de siècle*, серед яких помітний і расизм (достатньо згадати відоме Веберове висловлення про малопольського селянина, готового жити травою), і орієнталізм¹.

¹ Орієнталізм Вебера детально задокументовано у розвідці Г. Ганга [2].

Витворюючи власну теорію модерну у 1930-ті роки, Парсонс намагався захистити раціональність від виразно крайніх позицій: ленінізму та фашизму. Парсонс, який є інтелектуальним предтечею інституціоналізованого соціологічного дискурсу про розвиток та модернізацію, ніколи не був життєрадісним “Демокритом-реготуном” соціологічної теорії, концептуальні окуляри якого фіксували лише суспільну рівновагу, підтримувану цінностями, тобто ідеальними вимірами соціуму. Всупереч конвенційним інтерпретаціям свого доробку — рівною мірою і з боку приборників (зокрема із середовища теоретиків модернізації, для яких Парсонс є символом їхнього зв’язку з класиками), і з боку опонентів — гарвардський соціолог спрямовував свої зусилля на розбудову волонтаристської соціологічної теорії, яка б охопила матеріальні та ідеальні компоненти суспільства. Осягаючи утилітаризм та марксизм як зрозумілу реакцію на проблеми західної культури, генеровані виокремленням економіки як автономної підсистеми та посиленням важливості економічних чинників унаслідок індустріальної революції, Парсонс водночас розглядав і ліберальний утилітаризм, і революційний марксизм як часткові відповіді, не здатні пояснити феномени солідарності та соціального порядку загалом. Парсонс у жодному разі не був схильний притлумлювати суперечності та напруження модерну (“незручності цивілізації”, за парадигматичним висловом З.Фройда), вочевидь усвідомлюючи пов’язані з ним виклики диференціації та складність збереження стану персональної автономії за умов втрати відчуття безпеки, що його надавали релігійна віра і належність до спільноти. Висуваючи свою схему як аналітичну реконструкцію соціального світу, відкриту для вдосконалення, Парсонс залишав у межах своєї теорії простір для концептуалізації конфлікту, попри акцентацію спільної системи граничних цінностей. Подібна реінтерпретація не перетворює Парсонса на мислителя-антиноміста Веберового гатунку, водночас вона позбавляє легітимності потрактування його доробку як теорії гармонії та порядку.

За влучним спостереженням І.Валерстайна, у повоєнному світі США переслідували три цілі, які були доконечною передумовою реалізації права на щастя (проголошеного Декларацією незалежності), своєю чергою, операціоналізованого як досягнення добробуту: наявність споживачів для американських промислових товарів, світовий порядок, який уможливив би торговельні операції із якнайменшими витратами, та гарантія тягловості виробничого процесу. “США, — зазначає Валерстайн, — взялися до роботи ..., усуваючи загрозу як своєму добробуту, так і сподіванням ще більшого добробуту. США послали на свій ідеалізм заради захисту своїх національних інтересів. США вірили в себе та свою благість (goodness) і прагнули слугувати світові, ведучи світ у спосіб, який вони вважали за справедливий та мудрий” [3, с. 389]. Відтак, у повоєнну добу, визначальними рисами якої було змагання лібералізму з ленінізмом на тлі краху колоніальних імперій, академічне теоретизування про модерн змінило, по-перше, свій рівень: воно перейшло з висот загальної теорії до побудов середнього рівня; по-друге, саморефлексію західних суспільств заступила зосередженість на новому вимірі соціальної реальності — на державах третього світу. Саме в цей час постає дослідницька програма модернізації, яка у 1950–1960-х роках була інтелектуальним гегемоном у західному академічному середовищі, у 1970-х — першій половині 1980-х — зазнала нищівної навали з боку до-

слідницьких програм залежності та розвитку недорозвитку і світ-системного аналізу, а з моменту зникнення ленінізму переживає етап відновлення своєї репутації, популярності та впливу¹.

Своєрідний “ренесанс” впливу мислення про соціальний розвиток у термінах модернізації на Заході мав своїм наслідком дифузію цієї концепції до постленінських країн, дифузію, яка озброїла численних дослідників евристичним теоретичним підґрунтям та дослідницьким інструментарієм². Своєю чергою, марксистськи налаштований М.Буравой сприйняв відродження теорії модернізації як ознаку регресу соціальних наук. На його переконання, встановлення інтелектуального зв’язку транзитології з теорією модернізації було достатньою підставою для заперечення цінності дискурсу про “транзит”³. Транзитологи також відтворили найстаріший гріх теорії модернізації — “некритичне використання категорій, розроблених на основі специфічного досвіду західного капіталізму, з метою досягнення радикально відмінного досвіду некапіталістичних суспільств” (іншим “смертельним” гріхом є пастка мислення у термінах дихотомії “традиція — модерн”, позаяк “ця концептуальна система координат маскує окремішню класову структуру та системні риси державного соціалізму...” [8, с. 777–781])⁴.

Використання вторинних ідей, тобто концепцій, розвинених у докорінно іншому контексті⁵, — це завжди потенційна загроза некоректної інтерпретації та неадекватного застосування запозичених категорій. Звернення

¹ Я дослідив контекст виникнення та еволюцію дослідницької програми модернізації, а також її взаємодію з опонентами у своїй розвідці “Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу” [4]. Впливовий американський соціолог Е.Тіріак’ян у безпосередній полеміці з Валерстайном закликав відродити теорію модернізації, сформулювавши парадигму № 2, парадигму, чутливішу до волюнтаристських (мовою Парсонса) або агентних (мовою соціальної теорії починаючи з 1980-х років) елементів соціальної організації, до громадянського суспільства та до вимог автономії і свободи [див.: 5].

² За приклад творчого застосування концепції модернізації до “державного соціалізму” править розвідка Р.Андорки [6].

³ Пізніше Буравой глузливо погодився з тезою про перехід до капіталізму, водночас заперечивши факт трансформації постленінських суспільств, які, на його думку, перейшли до дегенеративних соціальних форм [7].

⁴ Я не поділяю негативістське наставлення Буравого щодо дослідницької програми модернізації. Я також вважаю, що його протиставлення марксистської традиції, з одного боку, і буржуазної соціології — з іншого, хоч і стимулює неортодоксальне мислення, випуклюючи певний вимір проблеми, водночас обмежує свободу вибору аналітичного інструментарію дослідниками (докл. див.: [9; 10]).

⁵ Цю думку розвинув М.Мамардашвілі, який зробив таке спостереження: “...Під формальним кутом зору і ми говоримо, поза всяким сумнівом, тією самою мовою, черпаючи терміни з європейського джерела: це мова Монтеск’є, теоретиків природного права тощо. Але ті самі слова у нас не мають об’єкта: у них об’єкти або такі, що не існують, або примарні...” [11, с. 110]. Сьогодні, звісно, сумнівним є пафос євроцентристської однозначності, присутній у словах Мамардашвілі; водночас я не є і прибічником радикальної “відмови” та переходу на позиції так само ідеологічно навантаженого орієнтоцентризму (про останній детальніше йдеться у моїй розвідці: [12]).

до концепції модернізації не є винятком та незрідка зводиться до ритуального жонглювання кількома термінами, які втрачають свій складний і неоднозначний зміст та перетворюються на засіб здобуття вчених ступенів за відсутності навіть формальних ознак дослідницької роботи. Зважаючи на розмах та загрозливий масштаб таких практик, дотичних саме до концепції модернізації, я в цій розвідці зосереджуюся на рецепції дослідницької програми модернізації тим сегментом української спільноти суспільствознавців, який витворює феномен, позбавлений будь-яких рис раціонального дискурсу.

Моя розвідка не є рецензією або полемікою з представниками цієї “школи” модернізації, позаяк такі форми залучення легітимують претензії цих авторів на науковість, на яку вони аж ніяк не можуть сподіватися через порушення усіх конвенцій академічного дискурсу. Водночас ці автори активно продукують дисертації, монографії та підручники, які зловживають концепцією модернізації, у такий спосіб дискредитуючи цю дослідницьку програму та надаючи колегам неточну — ширше кажучи — хибну інформацію про феномени, існування яких спершу необхідно довести¹ (ще небезпечнішим є те, що тотально викривлене подання теорії модернізації дезінформує студентську спільноту про суть автентичних аргументів цього напрямку).

Як case-study, я виокремив роботи трьох українських суспільствознавців: В.Горбатенка [13; 14], Г.Зеленько [15] та О.Ткача [16; 17]. Такий вибір є не випадковим: по-перше, у назвах монографій (та дисертацій) усіх цих авторів присутній термін “модернізація”; по-друге, ці автори є усталеним угрупованням: Г.Зеленько у своїй монографії активно цитує В.Горбатенка; останній також був опонентом О.Ткача, що промовисто засвідчує спадкоємність їхніх поглядів та спільність “дослідницьких”² практик. Ба більше, інваріантна присутність деяких наративів у текстах цих авторів уможливило позначення їх як представників однієї “спільноти ритуалу”, об’єднаних

¹ Хочу наголосити, що мовиться про подвійну неточність: твердження, які слід віднести до розряду фантастичних, — як-от “реформатор” Б.Хмельницький — подаються як “наукові” концепції; другим кроком стає обговорення цих фантомів із залученням неточних даних, відтак, створюючи гармонію між антинауковими концепціями й відсутністю емпіричної бази.

² Я зумисне із самого початку беру в лапки терміни на кшталт “дослідницький” та “науковий”, коли йдеться про зазначених авторів, бо, як далі я намагатимусь довести, їхні тексти не мають стосунку до жанру наукового дослідження — навіть у найбільш ліберальному розумінні, — репрезентуючи стиль мислення, характерний не для академічної спільноти, а радше для релігійного культу. Говорячи про раціональний дискурс, я усвідомлюю весь комплекс суперечностей, притаманних поняттю раціональності, водночас хочу наголосити, що Гелнерова розвідка “Розум і культура: Історична роль раціональності та раціоналізму” [18] переконливо демонструє, що попри непоодинокі зміни поглядів науковців на раціональність (навіть потрактування раціональності як феномена, закоріненого у культурі, тобто у немилых Декартові “прикладі та звичаї” [19, с. 255.]), брак консенсусу про природу раціональності не виправдовує свавілля щодо “логіки наукового дослідження”.

навколо подоби “культу кáрго”¹ (я утворив термін “спільнота ритуалу” за аналогією з поняттям “спільнота дискурсу”, запровадженим Р.Ватноу [див.: 21]). Хочу також зацентувати те, що я вживаю термін “ритуал” у його повсякденному значенні, інакше кажучи, наголошую його механістичність, несправжність та вторинність [див.: 22, с. 8].

Після цих попередніх міркувань буде логічним перейти до аналізу структурних елементів ритуалу використання (точніше, зловживання й викривлення) концептуального апарату дослідницької програми модернізації.

Теоретико-методологічні засади

Тексти приборників цього напрямку на диво лаконічні щодо своїх теоретико-методологічних засад і зазвичай обмежуються простим переліком дослідницьких стратегій, запозичених з енциклопедій та підручників, усіляко уникаючи їхньої експлікації, не кажучи вже про застосування цих принципів у практиці дослідження. Відтак, ритуально згадуються системний та структурно-функціональний метод і багато інших, які у своїй сукупності покликані гарантувати реалізацію принципів об’єктивності, повноти та несуперечливості послідовникам специфічного варіанту використання поняття модернізації [див.: 17, с. 3].

Методологічна злиденність спільноти ритуалу матеріалізується в замилюванні її представників поділом процесів модернізації на органічні (західні) та неорганічні (притаманні Решті)². В органіцистському мисленні

¹ Так звані культу кáрго (cargo cult) були поширені поміж племінних суспільств — надто Нової Гвінеї та Меланезії — на початкових стадіях їхнього контакту з представниками західних країн. Поборники цих культів вірили, що вантажі, які прибували до їхніх регіонів, насправді були створені богами для них, але білі люди у нечесний спосіб привласнили ці товари собі. У деяких випадках предметом культу ставали білі особи, які доправляли ці вантажі. Впродовж війни на Тихому океані (1941–1945) частка постійного потоку товарів для забезпечення американського війська потрапляла до місцевого населення. По завершенні війни та припиненні військових поставок приборники культів кáрго імітували процес доставки вантажів авіацією, послуговуючись дерев’яними макетами навушників, антен із паростків бамбука та сподіваючись у такий спосіб викликати духів — володарів цих привабливих та корисних вантажів. Американський фізик, лауреат Нобелівської премії, Р.Фейнман запропонував термін “наука у стилі культу кáрго”, зауваживши, що попри імітацію діяльності аеродрому меланезійцями, літаки таки не прибувають. Достоту “наука у стилі культу кáрго” має лише зовнішні ознаки наукової діяльності, ознаки, які є лише імітацією та підробкою [див.: 23].

² Некритичне відтворення цієї типології черговий раз унаочнює дві характерні риси спільноти ритуалу: небажання ідентифікувати джерела своєї мудрості та несамостійність мислення. Типологією “органічна versus неорганічна модернізація” послуговуються російські дослідниці В.Федотова [24] та Н.Зарубіна [25]. Але розмисли Федотової набагато логічніші та прозоріші, ніж епігонство спільноти ритуалу; окрім того, текст Зарубіної є підручником, тобто написаний у жанрі, який передбачає свідоме спрощення та депроблематизацію питань, що висвітлюються. Натомість дослідницькі монографії, в ідеалі, керуються цілком протилежним принципом, а саме — пошуком й акцентацією нев’язаних проблем.

криється серйозна загроза соціальним наукам, позаяк воно суперечить принципу осягнення суспільства як особливої реальності, що не редукується до свого природного оточення. Що змушує модернізаторів а la Горбатенко та Зеленько вважати, що модернізація Європи та США (у світлі вельми непростой історії цих країн, які потерпали від величезної кількості міждержавних та громадянських воєн, класових та національних конфліктів, рабовласництва та / або работоргівлі) була органічною, залишається без пояснень, а відтак, є незбагненим для того, хто не володіє герметичним жаргоном сектантів-модернізаторів. Ба більше, означивши західний тип формування модерну як органічний, захисники такого погляду миттєво потрапляють до пастки євроцентризму, позаяк навіть на рівні повсякденної свідомості органічне сприймається як більш блага, ніж неорганічне, відтак, Європа стає взірцем для наслідування Рештою. Подібний підхід також хибує на апіоризм: проголошення певного типу розвитку органічним автоматично знецінює інші моделі соціальних змін, водночас унеможливаючи фіксацію проблем, конфліктів та суперечностей, що постають у рамках “взірцевої” модернізації¹. Ознайомлення з працями порівняльно-історичних політичних соціологів (як-от Б.Мура, М.Мана, Ч.Тілі, Р.Колінза, Т.Скочпол, Дж. Голдстоуна та Г.Дерлуг’яна)² позбавляє заяву про “органічну модернізацію” навіть натяку на переконливість та науковість.

Попри задекларовану зосередженість на модернізації, усі ці автори обов’язково згадують про постмодерн та постмодернізацію, віднаходячи останню трохи не в усіх куточках планети — від Латинської Америки до України. На тлі постійного камлання про силу традиціоналізму, приміром, у Латинській Америці, заява про ключову важливість для цього регіону проблеми постмодернізації сприймається як поганий жарт [17, с. 1]. Але члени модернізаційного культу зберігають серйозність і стверджують, що “стратегічним інституціональним виміром політичної модернізації країн Латинської Америки є пошук шляхів вдосконалення законодавчої, виконавчої, судової влади” [17, с. 10]. Мимоволі постає запитання, на яке, звісно, годі шукати відповіді в текстах авторів спільноти ритуалу: з тези про існування стратегічного виміру модернізації Латинської Америки випливає, що **УСІ** країни регіону сфокусовані на розв’язанні попередньо зазначених завдань.

¹ Тут у пригоді стають провокативні розмисли Дж.Голдстоуна, який експлікував роль випадку у забезпеченні лідерства Європи — зокрема Англії — на шляху індустріалізації та вироблення культури толерантності [26]. “Євроорганіцистська” настанова настільки заслїплює її поборників, що вони не помічають існування цілого напрямку в сучасних соціальних науках, напрямку, який захищає ідею про тривалу (до XIX століття) гегемонію Сходу та її теперішнє відродження [див.: 27; 28; 29; 30; 31].

² Дж.Александр, обґрунтовуючи тезу про центральність класиків для соціально-наукового дискурсу, звернув увагу на рівну важливість присутностей та відсутностей (ідеться про персоналії впливових мислителів), позаяк, на переконання Ж.Деріда, здійснити “деконструювання філософії означає не лише дослідження історії її ключових концепцій, а й визначення з позиції, яка є “зовнішньою” щодо автора, що саме ця історія спромоглася приховати та заборонити, конституюючи себе як історія за допомогою цього механізму репресії” [цит. за: 32, с. 34]. Культу модернізації притаманна неперевірена репресивність, ґрунтована на некомпетентності, яка внеможливує використання цією групою знання, накопиченого глобальною соціально-науковою спільнотою.

Але як вписати досвід Куби, яка наразі не здійснює переходу до демократії та не запозичує “елементів стратегії в США”¹, до цієї псевдомоделі модернізації, не кажучи вже про постмодернізацію?

Я в жодному разі не ставлю під сумнів доцільність використання концепції та самого терміна “модернізація”, але для того, щоб воно мало хоч якесь значення, цьому поняттю слід дати визначення, яке є більш-менш адекватним рівню теоретичного знання сучасної наукової спільноти, а також надати конкретне емпіричне наповнення. Натомість представникам цієї секти у вітчизняній науковій спільноті властивий особливий стиль мислення, головною рисою якого є повна бездоказовість. Логічний закон достатньої підстави не діє у ментальному просторі спільноти ритуалу. Авторитетанти послуговуються мовою, яка не є описом, поясненням та інтерпретацією реальності, а радше слугує заклинанням або примітивною агіткою. Відтак, тези постулюються як самоочевидні, але ніколи не доводяться. Причому, виокремлюючи три стадії розвитку теорії модернізації, ані В.Горбатенко, ані Г.Зеленько не обтяжують себе завданням пояснити світові, за якими критеріями ці фази вирізняються. Читачам пропонують сприймати твердження про постійне вдосконалення теорії модернізації *for granted and at face value*. Не треба бути професійним критиком теорії модернізації в душі А. Г.Франка або І.Валерстайна (які заперечують її цінність у принципі), аби помітити, що розвиток цієї дослідницької програми характеризується як тяглістю та прогресивністю, так і кризами й занепадами.

Інтелектуальні джерела

У суспільних науках, які, за слухним і влучним висловом Дж.Александера, на противагу скептичним та лінійним природничим дисциплінам, є горизонтальними й догматичними, бібліографія віддзеркалює академічну ідентичність автора, його належність до тої чи тої дослідницької програми. Вибір інтелектуальних попередників промовляє більше про реальну самоідентифікацію дослідника, ніж формально проголошена ним парадигмальна орієнтація. Джерела мудрості В.Горбатенка, Г.Зеленько та О.Ткача не є вельми численні. Надихаються ці “модернізатори” переважно працями російських авторів, публікаціями співробітників Інституту держави і права НАН України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, а також перекладами зарубіжних авторів. Складається враження, що дослідницька програма модернізації формувалася не в Університеті Чикаго та Масачусетському інституті технології, а в надрах академічних інституцій пострадянських країн.

Прибічники модернізаційного культу назагал недбало ставляться до свого обов'язку визначити свій зв'язок із попередниками. Імена науковців та назви теорій мерехтять у їхніх текстах як у калейдоскопі; не давши ради одному напрямку, члени спільноти ритуалу переходять до іншого, щоб і його

¹ Відомий американський фахівець з політики Латинської Америки П.Сміт видав книжку про демократизацію цього регіону, зосередившись на шістьох парадигматичних випадках: Аргентини, Бразилії, Чилі, Мексики, Нікарагуа та Венесуели, що, поза всяким сумнівом, є реалістичнішим завданням [33].

залишити непроаналізованим та неактуалізованим. Такий стиль був би неприпустимий навіть тоді, якби автором був студент, а жанром — курсова робота. Відсутність професійно та якісно виконаного огляду наукової літератури свідчить не лише про неволодіння набутками сучасних соціальних наук. Ця відсутність унеможлиблює використання концепцій та методів дослідження, які стали б цим авторам у пригоді для визначення інтелектуального предмета дослідження та в подальшому аналізі цього предмета.

Суспільно-наукові розвідки можна класифікувати за двома типами: вивчення ідей інших, яке незрідка перетинається з теоретичним будівництвом, та емпірично зорієнтовані студії. Дослідження з конструювання теорії та історії ідей оцінюється на основі того, наскільки його автор знається на першоджерелах, і критерієм тут є бібліографія публікації. У тому разі, коли дослідницька програма, що виникла в зарубіжній академічній спільноті, репрезентується та застосовується за допомогою джерел, які не є автентичними, таку діяльність інакше як імітацією дослідження не назвеш. “Якість” емпірично зорієнтованого дослідження вимірюється тим, до яких даних вдається автор. Слід із прикрістю визнати, що представники спільноти ритуалу не відповідають критеріям ані історико-теоретичних, ані емпіричних досліджень. Горбатенко і Ткач не застосовують жодних емпіричних даних (як-от преса країн, на висвітлення політичного розвитку якого претендують автори, дані соціологічних опитувань, статистика, законодавчі акти, інтерв’ю з ключовими політичними / громадськими діячами та активістами), щоби зробити свої гігантоманські судження змістовними¹.

¹ В.Горбатенкові та О.Ткачеві міг би стати в пригоді хоча б журнал “The Economist”, який регулярно надає інформацію про політичні та соціально-економічні процеси в усіх регіонах світу, але навіть це широкодоступне джерело для них є недосяжним. У фантазматичному світі спільноти ритуалу увага до деталей та фактів підміняється неперевіреними за стилістичною недолугістю та фактологічною іррелевантністю тезами на кшталт такої: “Наприклад, у Мексиці, де після 1945 р. уряди змінювалися часто” [16, с. 192]. Що мається на увазі під зміною урядів за президентської системи, де президент одночасно є главою держави й виконавчої влади — саме такою є інституціональна архітектура політичної системи Мексики, — залишається загадкою (жодного випадку дострокового припинення президентом Мексики свого шестирічного терміну в повоєний час історії невідомо). У тих поодиноких випадках, де О.Ткач вдається до викладення емпіричної інформації (часто застарілої, скажімо, обговорюючи Венесуелу, він навіть не згадує про У.Чавеса, обраного президентом у 1998 році), цей автор обмежується поверховим описом, літературна форма якого нагадує твори потоку свідомості: “Отримавши владу, обидві партії (йдеться про венесуельські Соціал-християнську партію та Демократичну дію. — П.К.) змогли міцно закріпитися завдяки нафтовій індустрії”, або “...кризу переживає двопартійна система Уругваю, яка спиралася на міцний законодавчий фундамент. Історичне панування обох (неназваних! — П.К.) партій похитнулося” [16, с. 195]. Або: “Політичний культури (Гватемали. — П.К.) властива традиція прямої дії. Фермери блокували шляхи, пікетували, коли країну захлинув бунт студентів. Профспілки приєдналися до них” [16, с. 223]. Коли саме і чому відбувалися ці апокаліптично забарвлені події, О.Ткач НЕ ПО-ВІДОМЛЯЄ, відтак залишається незрозумілим, який причинно-наслідковий зв’язок існував між фермерами й бунтівними студентами і про які події взагалі йдеться (можливо, автор має на увазі повалення військової диктатури в 1944 році, але цього він у жодний спосіб не конкретизує).

Прихильники модернізаційного культу згадують імена фундаторів дослідницької програми модернізації суто ритуально та не обтяжують себе професійним обов'язком посилатися на їхні праці. Найпомітнішою прогалиною в роботах цих трьох авторів є те, що в них не знайшлося місця для Гантінгтонового трактату “Політичний порядок у суспільствах, що змінюються”, який навіть жорсткий опонент теорії модернізації І.Валерстайн розглядав як обов'язковий для ознайомлення з боку всіх тих, хто займається проблемами соціальних змін. Воднораз у витвореному Г.Зеленько списку науковців, які працюють у жанрі порівняльних політологічних досліджень, поруч із Г.Алмондом, М.Вейнером, Л.Паєм та С.Вербою присутній Валерстайн (якого вона транслітерує як “Волерстайн” [15, с. 15]). Чи означає таке включення фундатора світ-системного аналізу до реєстру засновників дослідницької програми модернізації, що він також розглядається як прихильник теорії модернізації? Якщо це так, то доцільно задатися законодавчим питанням: як пояснити присутність Валерстайна серед теоретиків модернізації на тлі його закликів поховати теорію модернізації та не порушувати її вічний спокій, позаяк вона повністю себе дискредитувала інтелектуально й ідеологічно?

Іншим прикладом ритуального підходу до наявних здобутків суспільних наук є тиражування концепцій, які посідають другорядне місце у дискурсі їхніх авторів. Як В.Горбатенко, так і О.Ткач згадують ідеї А.Турена, але чомусь у поле їхнього зору потрапляє не розроблена французьким соціологом оригінальна критична теорія модерну, а його концепції контрмодернізації як “модернізації в обхід модерну” [див.: 13, с. 32; 16, с. 20]. Чим умотивований вибір саме цього поняття Туренового дискурсу, автори не пояснюють. В.Горбатенко посилається на Туренів трактат “Критика модерну”¹, який власне проблему контрмодернізації навіть не заторкує, натомість у бібліографії книжки О.Ткача жодної праці Турена НЕМАЄ! Згадавши про контрмодернізацію, О.Ткач повертається знову до цього поняття лише один раз у своєму тексті, пишучи таке: “В сучасних умовах досліджується проблема контрмодернізації. За французьким ученим Туреном це альтернативний варіант політичних перетворень, що передбачає форсований політичний розвиток виключно за ініціативою “згори” за умови централізації влади, пріоритету політичної системи, а не людини” [16, с. 22]. Імовірно, зосередженість О.Ткача на контрмодернізації пояснюється тим, що це поняття згадав його попередник В.Горбатенко; воно також фігурує у публікаціях російських авторів (приміром, Н.Зарубіної та В.Іноземцева, див.: [25; 35]). Я зацентрував приклад із Туреном, позаяк він є типовим для членів спільноти ритуалу, які формують своє уявлення про провідних теоретиків не за їхніми оригінальними працями, а послуговуючись головню вторинними джерелами, серед яких незрідка трапляються й підручники, розраховані на студентів².

¹ Детальніше про Туренову теорію модерну див.: [34].

² Представникам спільноти ритуалу не завадило б застосувати досвід Гантінгтона: американський учений демонструє прозорість та чіткість як свого наративу, так і зміс-

Фактично у текстах представників спільноти ритуалу класики та видатні науковці виконують функцію духів предків: їм курять фіміам, але їхні здобутки ніяк не утилізуються. Власне називання імен класичних і просто впливових мислителів у рамках культу модернізації втрачає риси раціонального механізму ідентифікації інтелектуальних попередників (сформульованої ними проблематики та шляхів її розроблення). Натомість таке виголошення імен є ритуалом, у рамках якого оперують сурогатом ідей — а ла бамбукові палички меланезійців та новогвінейців, які, попри свою зовнішню подібність до радіоантен, все ж таки не здатні приймати радіосигнали.

Інтелектуальна “безрідність” спільноти ритуалу спорадично стає трагікомічною. Викладення ідей, авторство яких належить іншим, згідно з науковою етикою (а також вимогами ВАК України), має супроводжуватися посиланням на творців запозичених думок. Наприклад, В.Горбатенко неодноразово використовує концепцію кризового синдрому модернізації — таку собі “п’ятичленку” його “теорії модернізації” — елементами якої є кризи ідентичності, легітимності, проникнення, участі та розподілу [17, с. 17]. Воднораз В.Горбатенко майстерно уникає питання, хто є автором цієї концептуальної матриці. У цьому контексті відсутність посилань на праці інших з боку В. Горбатенка підводить читача до єдино можливого висновку: український автор претендує на те, що саме він запровадив концепцію кризового синдрому модернізації до академічного дискурсу. Своєю чергою, О.Ткач також послуговується “кризовою п’ятичленкою”, надавши їй іншої назви — він іменує її критеріями ефективності модернізації політичних систем [16, с. 32], — але так само уникає хоча б контурного означення джерел свого знання.

Отже, тексти членів спільноти ритуалу схожі на трагікомедію: трагічним елементом є недбале ставлення до свого обов’язку ідентифікувати реальних авторів ідей, якими оперують, а комічним — наївне поклоніння послідовниці В.Горбатенка Г.Зеленько перед його авторитетом, поклоніння, яке матеріалізувалося у такий пасаж: “Вкрай негативним і найбільш небезпечним конфліктно-кризовим явищем в умовах перехідного суспільства, за Володимиром Горбатенком, є “кризовий синдром модернізації”: суперечлива взаємодія між процесом диференціації, вимогами рівної політичної участі, рівномірного розподілу ресурсів влади та — здатністю політичної системи до інтеграції, що базується на ефективності політичних і адміністративних рішень” [15, с. 20]. Ця цитата засвідчує, що для Зеленько саме Гор-

товної аргументації. Натомість текстам культу модернізації притаманні плутанина та уривчастість. За промовистий взірць їхнього телеграфно-алогічного стилю править таке судження О.Ткача: “Політична модернізація включає в себе прогресивні зміни в усіх основних компонентах політичної системи: політиці, економіці, культурі та соціальній сфері” [16, с. 24]. Отже, за О.Ткачем, політична система включає як свої елементи і економічну, і культурну, і соціальну підсистеми. Такий радикальний розрив із положеннями класиків соціальної теорії, скажімо, Т.Парсонса, для якого саме соціальна система була ширшим поняттям у зіставленні з політичною сферою, потребує пояснення та обґрунтування, яких автор не надає.

батенко, який не є автором концепції “п’яти криз”, має пріоритет у зіставленні з реальними творцями.

Але кому ж по праву належить честь формулювання цієї концепції? Достеменно відомо, що вона з’явилася задовго до 1999 року, який є датою виходу у світ книжки Горбатенка. Ідея криз та послідовностей політичного розвитку — саме такою є автентична назва цієї теорії та однойменної праці її авторів — була висунута 1971 року Л.Біндером, Л.Паєм, Дж.Коулменом, С.Вербою, Дж.Лапаломбарою, М.Вейнером та оприлюднена в сьомому томі серії “Студії з політичного розвитку” (Studies in Political Development), що видавалася Принстонським університетом [див.: 36]. Цей текст американських авторів, — популярність якого досягла такого рівня, що його обговорення навіть включають до американських підручників для студентів бакалаврату¹, — всебічно аналізує кожен з п’яти елементів кризового синдрому політичного розвитку: Пай дослідив кризи ідентичності та легітимності, Вейнер — участі, Лапаломбара — проникнення та розподілу. (Ткач, у стилі персонажа комедії дель арте, іменує концепцію 1971 року “свіжим підходом” та наводить імена лише двох — із шести — її авторів, а саме Коулмена та Пая [див.: 16, с. 61]).

Проте окрім етичних вимірів — тобто необхідності віддати належну шану реальним авторам концепції — ця ситуація має також суто інтелектуальний бік. Незнання першоджерела з боку членів спільноти ритуалу внеможливіє для них використання всього спектра ідей, що містяться у тексті американських науковців, наприклад, дефініції політичного розвитку, запропонованої Дж.Коулменом, дефініції, яка стала б у пригоді прибічникам культу модернізації на тлі їхніх беспорядно-тавтологічних спроб визначити політичну модернізацію / розвиток². Ба більше, автори сьомого тому “Судій” пропонують диференційоване потрактування своїх категорій. Так, Пай визначає чотири типи криз ідентичності та легітимності, а Вейнер вважає за необхідне виокремити чотири типи кризи участі та аналізує зростання участі стосовно змін політичної системи в цілому.

Мовчання членів спільноти ритуалу про реальних авторів концепції, яка активно використовується в їхніх текстах, контрастує із практикою гіперактивного згадування ними імен науковців, які мали або мають хоч

¹ Див., напр.: [37].

² За Дж.Коулменом, політичний розвиток визначається як “процес тяглої взаємодії між процесами структурної *диференціації*, імперативами *рівності* й *потенціалом (sarcity)* політичної системи до інтеграції, відповіді та адаптації. Взаємодія цих трьох вимірів конституює феномен, який ми назвали “синдром розвитку”. Політичний розвиток під таким кутом зору є набування політичною системою — через свідомі дії — якісно нового та посиленого політичного потенціалу, який простежується в успішній інституціоналізації: 1) нових зразків інтеграції та проникнення, які регулюють та стримують напруження й конфлікти, породжені диференціацією, що зростає; 2) нових зразків участі та розподілу ресурсів, які адекватно відповідають на вимоги, породжені імперативами рівності. Набуття такого потенціалу, своєю чергою, є вирішальним чинником розв’язання проблем ідентичності та легітимності [36, с. 74–75].

якийсь стосунок до теоретизування про модерн, модернізацію та пост-модерн¹.

Оперуючи будь-якою теорією, цілком закономірно задатися питанням, чи є підстави використовувати дану концептуальну матрицю як незаперечну істину. Речники спільноти ритуалу не мають жодного сумніву щодо обґрунтованості теорії криз та послідовностей політичного розвитку (той факт, що вони “відредагували” її назву, ніяк не позначився на змісті та структурних елементах їхньої версії концепції, які залишилися тотожними з американським оригіналом). Всі представники спільноти ритуалу оминають той факт, що два наступні томи з тої самої серії “Студії з політичного розвитку” за редакцією таких відомих дослідників, як Ч.Тілі [38] та Р.Грю [39], задекларували невідповідність теорії криз політичного розвитку ані реаліям європейського шляху розвитку, ані досвіду країн третього світу. Ба більше — у 1975 році книжку “Кризи та послідовності у політичному розвитку” було жорстко розкритиковано у впливовому американському часописі “American Political Science Review” [40], позаяк, на думку рецензентів, автори то́му не впоралися з поставленим перед ними завданням розбудувати цілісну теорію, попри масштабну діяльність Комітету з порівняльної політики Ради із соціально-наукових досліджень, який лише на підтримку польових досліджень 34 вчених у 21 країні світу витратив 200 тис. дол. США у період з 1954 до 1971 року. Однак, Р. Голт та Дж.Тернер стверджують, що теоретики політичного розвитку не спромоглися дати чіткого визначення своїм концепціям; рецензенти також закидають авторам невправне використання статистичних даних, які не виопуклювали тенденції в їхній динаміці (наприклад, інформація про кількість учнів шкіл сама по собі не конститує доказу на користь тези про важливість шкіл як агента соціалізації [40, с. 982]). На тлі притаманної прибічникам теорії політичного розвитку безумовної — хоча й недостатньої, за оцінкою рецензентів [40, с. 980], — компетенції у сфері емпіричних розвідок відсутність навіть натяку на проведення польових досліджень у країнах, які В.Горбатенко і О.Ткач самовпевнено означають як предмет свого аналізу, черговий раз засвідчує ненауковість їхнього підходу. Вартий також уваги той факт, що теорія п’яти криз була вироблена на основі аналізу досвіду країн третього світу впродовж 1960-х років. Багато з цих держав були неприховано авторитарними та/або однопартійними режимами (погляньмо під цим кутом зору, наприклад, на Вейнерове визначення кризи участі як “конфлікту, що відбувається тоді, коли правлячі еліти вважають бажання індивідів або груп брати участь у по-

¹ Загалом слабке знання членами спільноти ритуалу видатних науковців у галузі модернізаційних та регіональних студій (area studies) помітне і в тому, що такий представник культу модернізації, як О.Ткач, перекидає імена навіть загальновідомих учених. Завдяки йому ми довідуємося про існування такого дослідника, як Д.Лінц [17, с. 10], якого насправді звати Хуан Лінц; натрапляємо також на С.Оффе, який є Клаусом Оффе. Такі помилки змушують замислитися, чи тримав О.Ткач у руках праці цих мислителів? Понад те, їх немає у бібліографії його монографії. Попри згадування імен Б.Мура та Ф.Шмітера в авторефераті, їхніх праць також НЕМАЄ в списку використаної літератури монографії.

літичній системі нелегітимним” [36, с. 187]). Відтак, застосування цієї концептуальної матриці до умов сучасної України вимагає переформулювання, але це завдання залишається поза інтересами спільноти ритуалу.

Голт і Тернер доводять, що теорія криз та послідовностей політичного розвитку не дає відповіді на низку ключових питань, які логічно випливають з її засновків: чи існують теоретичні та емпіричні підстави стверджувати існування послідовності криз? яким є зв'язок між елементами синдрому розвитку? у який спосіб п'ять криз пов'язані із синдромом розвитку? Нездатність адекватно відреагувати на ці інтелектуальні виклики є вислідом методологічного підходу, який Голт і Тернер називають інтуїтивними емпіричними узагальненнями, протиставляючи його систематичним емпіричним узагальненням й аналітико-дедуктивному підходу. В підсумку, попри всі здобутки авторів серії “Студії з політичного розвитку” в цілому і “Криз та послідовностей політичного розвитку” зокрема, їхні зусилля з розбудови теорії виявилися неуспішними [40, с. 994], позаяк, за визнанням одного з авторів тому С.Верби, “система координат для вивчення політичного розвитку ще не є теорією” [36, с. 283].

Вочевидь дослідники мають право не погоджуватися з негативною оцінкою ідей, які їм імпонують, і можуть продовжувати використовувати їх за умови дотримання двох вимог: по-перше, чіткої ідентифікації джерел власного натхнення; по-друге, обґрунтування своєї незгоди з домінантною критичною настановою щодо текстів, які вони вважають за необхідне застосувати як базовий кістяк власних побудов. Отже, знову ми є свідками запозичення та недолугих спроб використання чужого надбання, яке до того ж не має статусу аксіоми. Але членам спільноти ритуалу сумнів не властивий, що вкотре засвідчує, що мислення членів цієї групи керується не методом критичного аналізу, про який згадує, приміром, О.Ткач [17, с. 3], а вірою в авторитет нез'ясованого походження (остання ж риса є підставою ознакою релігійної свідомості).

Предмет аналізу

На тлі непрозорого та вельми довільного поведіння із першоджерелами та класичними працями академічні інтереси представників спільноти ритуалу вражають своєю нереалістичною амбітністю. В.Горбатенко, хоч і спрямовує свій погляд на модернізацію України, паралельно розглядає поступ модернізації західних країн та профанує розв'язання завдання зі створення моделей модернізації дев'яти країн: Японії, Південної Кореї, Індії, Туреччини, Чилі, Бразилії, Алжиру, Китаю та Польщі. Г.Зеленько є “реалістичнішою”, обмежуючись двома країнами — Україною та Польщею, натомість О.Ткач претендує на висвітлення політичної модернізації всієї Латинської Америки.

Така гігантоманія з огляду на масштабність предмета дослідження має загрозово негативні методологічні наслідки: штучна депроблематизація складних питань, які начебто пояснюються, заступає науковий аналіз, метою якого є ідентифікація проблем та пошук шляхів їх розв'язання. Життєрадісна самовпевненість спільноти ритуалу має за своє опертя

НЕЗНАННЯ, позаяк уже для Еклезіяста було очевидним, що “хто ж пізнання побільшує, той побільшує й біль” (Еклезіяст 1:18); між тим кожен рядок ерудита Вебера демонструє як його сумніви, так і болісний пошук “істини”.

Але, ймовірно, теоретико-методологічна та історіографічна недолугість публікацій членів спільноти ритуалу компенсуються багатством емпіричного матеріалу та ознайомленням із соціально-політичними реаліями країн, що згадуються у їхніх монографіях? На жаль, і тут на нас очікує розчарування. За винятком Г.Зеленько, яка послуговується хоч якимись емпіричними даними про розвиток Польщі та України, два інших автори цього не роблять у принципі. Відтак, їхні побудови неможливо оцінити у системі координат існуючого суспільно-наукового знання, позаяк судження представників культу модернізації про “реальні суспільства” — скористаюся перефразованим висловом Дж.Александера [41] — головно мають анекдотичний характер (примітно, що в англійській мові існує навіть термін “anecdotal evidence”, який означає дані, що базуються на анекдотах, логічних помилках та не піддаються перевірці за допомогою наукового методу). “Дослідницька” програма, що розробляється спільнотою ритуалу, є не що інше, як пародія на єдність теоретичного та емпіричного: її представники спотворюють теоретичні погляди чільних представників академічного дискурсу та витворюють генералізації на хисткій основі анекдотів, стереотипів, спекуляцій та фальшивої патетики¹.

Нехтування власними проблемами із логікою та емпірією члени культу модернізації компенсують суворим ставленням до інших. Так, О.Ткач рішуче виголошує: “Теоретико-методологічні підходи були невдалими” [16, с. 36]. Симптоматично, що автор забуває повідомити, які саме підходи були невдалими. Вже у наступній фразі він змінює гнів на милість і втішає нас тим, що праці дослідників модернізації таки містять емпіричний матеріал, “що дозволяє жваво уявити собі й інституціональне, і людський вимір цього процесу, тобто відчуті перебудову внутрішнього світу самої людини...” [16, с. 36]. Чомусь у власних текстах члени спільноти ритуалу не виявляють бажання відчуті “перебудову внутрішнього світу людини”. Власне в їхньому викладі губиться не лише людина, а й цілі країни, можна навіть стверджувати, що у випадку О.Ткача “невидимою” для читача є Латинська Америка (попри назву його монографії “Модернізація політичних систем країн Ла-

¹ У текстах речників цієї спільноти ми натрапляємо і на бриніння гітари В.Хари, і на скромних, людинолюбивих японців, і на занурених у міфічну свідомість латиноамериканців. Воднораз, претендуючи на висвітлення перебігу політичної модернізації Латинської Америки, — завдання, гідне велетня Гаргантюа, — О.Ткач нічого не повідомляє про чинники понад сімдесятирічної гегемонії Інституційної революційної партії в мексиканській політиці, гегемонії, яка похитнулася в 1997 році (тоді ІРП втратила більшість у палаті депутатів) та у 2000-му, коли вперше з 1930 року представник ІРП програв президентські вибори. Я вже не згадую таку “дрібницю”, як відсутність Куби у списку країн Латинської Америки — лише одна ця держава вцент руйнує Ткачову модель переходу ВСІЄІ Латинської Америки до консолідованої демократії [див.: 17, с. 2]. Навіть дослідник із розбурханою уявою не насмільється визначити кубинську державу-партію як таку, що переходить до консолідованої демократії.

тинської Америки”)), що ж до публікації В.Горбатенка, то ми взагалі маємо справу з подобою контурної карти, яку повинен замальовувати читач. Приміром, Ткач НЕ НАДАЄ інформації власне про латиноамериканські країни, хоча для реалізації такого завдання необов'язково навіть читати іспанською, достатньо лише знання англійської, позаяк у США та Великій Британії видаються десятки спеціалізованих журналів, присвячених латиноамериканським студіям. Просте порівняння книг Ткача та Горбатенка з однією з публікацій відомих фахівців із питань переходу до демократії А.Степена та Х.Лінца виопуклює непрофесіоналізм українських авторів з огляду на їхнє невміння опрацьовувати емпіричні дані. Праця Степена та Лінца [42] споряджена більш як 60 таблицями, що узагальнюють та презентують емпіричні дані. У роботах членів спільноти ритуалу марно шукати таблиці. Це й зрозуміло — їм немає що презентувати та узагальнювати, позаяк вони переймаються глобальними проблемами людства, як-от негативними імплікаціями неоліберальної версії модернізації: “Лібералізація, приватизація та інтеграція у світовий ринок мають принести позитивні результати. Сподівання перетворюються в розчарування. Цим вміло користуються консервативні сили” [16, с. 29]. Але, окрім консервативних сил, хвилю розчарування майстерно схопили й рухи, які виступають — в усякому разі на рівні риторики — проти неоліберального консенсусу, але у тексті Ткача на це немає й натяку. Натомість ми подибуємо постійні посилання на кейнсіанство, проте жодного разу автор не вживає такі важливі для розуміння розвитку Решти поняття, як “імпортозамінна індустріалізація” та “експортно-орієнтована індустріалізація”¹.

Чи можна уявити наукову розвідку про модернізацію Латинської Америки без звернення до праць теоретика залежного розвитку Ф.Е.Кардозо? Монографія О.Ткача переконливо демонструє ірраціональне, як на претендента на фах латиноамериканіста, бажання оминати бразильського науковця й політика, що позбавляє публікацію українського автора навіть алюзії на науковість. Щоправда, він згадує концепції залежності, але кострубатість цього пасажу з 13 рядків [16, с. 22] може конкурувати хіба що з його лаконічністю та “анонімністю”, позаяк жодних посилань на праці теоретиків залежності тут немає. Натомість О.Ткач пише про трагічний досвід Чилі, що припадає на 1970–1973 роки, як результат реалізації цією країною приписів теоретиків залежності. Отже, слід розуміти, що “Чилійська трагедія” за-

¹ За авторитетним свідченням А.Гіршмана, кейнсіанство лише непрямо вплинуло на формування ідеології та політики імпортозамінної індустріалізації [43], сама ж ця концепція мала східноєвропейські (румунські) корені [44]. Взагалі камлання про навалу неолібералізму в текстах спільноти ритуалу покликане замаскувати неувагу авторів цього напрямку до конкретно-історичних констеляцій, які зумовлюють вибір певного типу політики, що запроваджується країнами Решти. Політична економія Латинської Америки переживає трансформацію, суть якої є в тому, що “латиноамериканські лідери, які сьогодні є прагматичнішими та менше покладаються на парадигми, пропонують скромніші програми реформ. Відмовляючись від ілюзій вчорашнього дня, вони рухаються вперед. Від Чилі до Бразилії, включно з Мексикою, винаходяться “посибілістські” траєкторії..., натомість панівні течії “гарних неолібералів” та “гарних революціонерів” занепадають” [45, с. 94–95].

кінчилася із переворотом А.Піночета! Мексиці, на думку Ткача, пощастило більше — втілення нею рекомендацій теоретиків залежності мало для неї позитивні наслідки у 1980–1990 роках. Абсурдність останнього твердження робить імперативним його спростування, навіть якщо абстрагуватися від питання про те, чи виказував коли-небудь мексиканський істеблішмент симпатії до теорії залежності. По-перше, 1980-ті роки у Мексиці у жодному разі не можна розглядати як успішні: саме в цей період країна стала особливо залежною від позик, джерелами яких були світові фінансові ринки, ба більше, в серпні 1982 року в цій країні стався дефолт. За версією визначного британського фахівця з політичної економії С.Стрендж, фінансові інновації та інтеграція Мексики до міжнародних фінансових ринків були поштовхом для президента Х.Л.Портіло (1976–1982) та його оточення зберігати капітали, нагромаджені за часи правління, не в Мексиці, інвестуючи їх у нерухомість, землю чи бізнес, а в закордонних, головню американських, фінансових інституціях. У такий спосіб розпочалася втеча капіталу з країни, яка поглибила узалежненість Мексики від зовнішніх джерел фінансових ресурсів, які надавалися на умовах, дедалі жорсткіших пропорційно посиленню цієї залежності. Відтоді Мексика набула сумнівної слави “ініціатора” кризи заборгованості країн третього світу, яка була панівним трендом 1980-х років [46]. По-друге, починаючи з 1982-го, Мексика торує шлях неоліберальних реформ [див. докл.: 47], проте у 1994–1995 роках зазнає другої кризи, яка увійшла в історію на ймення “криза песо”.

В.Горбатенкові належить інше досягнення: йому із “неперевершеною” точністю “вдається” датувати початок модернізації Південної Кореї — вона стартує миттєво після військового перевороту 1961 року [13, с. 70]. Впадає в око той факт, що ані японські витоки корейської індустріалізації та держави, що сприяє розвитку, ані роль США в економічному піднесенні цього американського протекторату не потрапили до кола його розгляду. Цьому авторові властиве своєрідне “мюннгаузенівське пояснення” чинників успішної модернізації: подібно до славнозвісного барона, який самотужки витяг себе з болота за волосся, японці досягли економічного прогресу суто завдяки своїй самодисципліні та скромності. Не зайвим виявилось і притаманне японській традиції “людинолюбство” [див.: 13, с. 69]. Цікаво, як би відреагували на Горбатенків соціотип японців сотні тисяч жертв так званого згвалтування Нанкіна або тисячі примусово допроваджених до борделей імперської армії китайських та корейських жінок, не кажучи вже про вояків союзників, які перебували у японському полоні? Понад те, за підставовим висновком Ч.Джонсона, нездатність зрозуміти той факт, що японська система високих темпів зростання “була продуктом одного з найбільшійших переходів до модерну, промовляла б про нашу антиісторичність та погану поінформованість (курс. мій. — П.К.)” [48, с. 306–307].

Утім, у системі цінностей спільноти ритуалу японська скромність виявляється неконкурентоспроможною в зіставленні з подією, яку Горбатенко іменує “Народно-визвольною війною українського народу XVII ст.,” що спричинилася до “творення української національної держави у формі Козацької республіки”, причому процес розбудови держави дістав потужне ідеологічне забезпечення та освячення з боку Православної Церкви на тлі

творчої активності мас [див.: 13, с. 89–90]. Тези українського автора неадекватні емпіричній соціальній реальності, “насичений опис” (К. Гірц) якої ми маємо у своєму розпорядженні завдяки дослідженням процесів формування націй та національних держав такими вченими, як Б.Андерсон, Е.Гелнер та Е.Гобсбаум. Методологічна помилка Горбатенка полягає в тому, що він чинить проєкцію в минуле мобілізаційного потенціалу соціальних та політичних інституцій ХХ століття. Саме впродовж минулого століття потенціал політичних інституцій щодо мобілізації та примусу сягнув такого безпрецедентного рівня, що представник філософської й соціологічної школи, яка гуртувалася навколо журналу “Праксин”, С.Стоянович навіть дійшов висновку про доцільність трансформації Гегелевої діалектики пана і раба у діалектику пана і речі задля більш точного опису реальності, породженої Освенцимом та ГУЛАГом [49, с. 151].

Близькучі дослідження Н.Яковенко також є переконливим аргументом проти застосування жаргону радянського наукового комунізму до строкатої палітри минулих епох, позаяк “творча активність мас” незрідка виливалася у козацькі грабунки православних монастирів, соборів і українських міст. Реальні козаки зовсім не були схожі на дивний науково-комуністичний “муляшаний” симбіоз, який продукується у надрах спільноти ритуалу, позаяк, за словами Н.Яковенко, “побратимство зброї” брало гору навіть над християнсько-мусульманським бар’єром... Цей побіжний огляд “побратимства зброї” всіх вояків — коронних і литовських жовнірів, козаків, татар, росіян, німців-найманців тощо — має на меті підкреслити важливу для нашої проблеми лінію вододілу, а саме: професійні вояки сприймали свою метаспільноту як певну цілість, поєднану небезпечним фахом. “Своїми” в ній були тільки професійні вояки (в тому числі й ворожої армії), натомість цивільне населення трактовано в категорії “чужих”: його грабували, а під час бойових дій і знищували без жодних докорів сумління — городян і селян, одновірців і людей іншої конфесії, шляхтичів і простолюду. ...Не менш виразним є і поділ на “добрих” козаків, тобто професійних воїнів, та “мотлох” — міщан і селян, що пристали до козацького війська...” [50, с. 200–201].

Вочевидь сітка категорій, запропонована членами культу модернізації, неадекватна завданням аналізу як модерних суспільств, так і їхніх попередників, позаяк місце дослідницьких практик заступає застосування практик ритуальних, суть яких — в агресивному небажанні занурюватися до емпіричних реалій за допомогою раціонального пізнавального інструментарію. Поза всяким сумнівом, автентичній дослідницькій програмі модернізації не бракувало ідеологічної складової, але “доза” цієї ідеологічності не сягала такого критичного рівня, щоби знецінити її конструкції, які, окрім того, завжди мали політичну (policy) спрямованість, солідний теоретико-методологічний підмуринок та спиралися на розмаїття емпіричних даних. Тому теорія модернізації у своєму західному варіанті мала на меті не лише інтелектуальне витлумачення траєкторії постколоніальних суспільств, вона також стала вельми придатним знаряддям заохочення змін, які б наблизили ці країни до західних моделей за рівночасного віддалення від “Московського центру”. Натомість діяльність прибічників спільноти ритуалу гіпостазує творення ідеології, яка, за Гірцем, є різновидом культурної системи, однією з

тих “програм”, що “постачають нам шаблони та плани для організації соціальних і психологічних процесів”, вони також є “мапами проблемної соціальної реальності й матрицями для творення колективної свідомості” [51, с. 216; 220]. Спільнота ритуалу висуває комфортну для себе картину світу, яка, ймовірно, допомагає її членам віднайти сенс світоустрою, досягнути своє місце в ньому та зреалізувати власні прагматичні інтереси — однак вони не оперують когнітивною складовою картини світу, тобто ідеями як засобом пізнання соціуму.

Висновки

На початку цієї статті я задавався питанням, чи варті взагалі уваги автори, які практикують культ модернізації? Адже вони маловідомі за межами своєї спільноти, друкуються головню у малотиражних виданнях і назагал є не вельми помітними в інтелектуальному житті України. Однак не можна недооцінювати небезпеку такої профанації наукової діяльності. Свого часу Сталін окреслив важливість “гвинтиків” для функціонування тоталітарних політичних інституцій. Так само й ці автори є тими гвинтиками, які підтримують безперервне функціонування та розширене відтворення спільноти, яка на практиці заперечує усі принципи модерної науки та породжує наукоподібну за формою, але абсолютно пусту за змістом імітацію дослідницької діяльності. Ця імітація є втіленням некомпетентності під кутом зору *неволюдіння* її представниками як релевантними теоріями, так і емпіричними даними. Убогість мислення культу модернізації незрідка увиразнює недолуга стилістика їхніх публікацій, яка нагадує пародії М.Зошенка та М.Булгакова на мову дрібних службових осіб, як-от домоуправів та представників радянської системи житлово-комунального господарства¹.

М.Буравой вельми точно окреслив небезпеку ритуалізованого підходу до соціально-наукової діяльності на прикладі Радянського Союзу, за умов якого правда про природу ленінізму приховувалася не лише від зарубіжних учених, а й від радянського правлячого класу, що перетворило його на безпомічного спостерігача власної дезінтеграції² [8, с. 777]. Буравой також дорікнув фахівцям з пострадянських студій тим, що вони відродили теорію модернізації в її найспрощенішій формі — “розвиток у формі стадій, який стримується культурним лагом” [8, с. 782]. Члени спільноти культу модернізації всю цю контроверсійність феномена модернізації залишають “по-за кадром”, а штучне спрощення їхніми зусиллями комплексних проблем має своїм наслідком “морок знайомої парадигми” та нездатність досягнути розмаїтості інституцій окремих суспільств.

Свого часу Сократ висловився, що він зможе зрозуміти філософію Геракліта в усій її повноті лише за допомогою делоського пірнальника. Зміст

¹ За парадигматичний приклад цього стилю править такий пасаж: “Таким чином, питання про первинність політичних та економічних перетворень залишалось нерозкритим. Оскільки девелопменталізм не давав чіткої відповіді на питання” [16, с. 22].

² Зрозуміло, що настанову спостерігача заступила позиція діяльності з накопичення капіталу в економічній сфері та націоналізму у сфері політики.

висловлень представників спільноти ритуалу модернізації навряд чи відкриється навіть містагогові, позаяк їхні судження просто позбавлені змісту, натомість аналітичні роздуми систематично підмінюються імітацією мислення¹. Принагідно зауважу, що Ф.Енгельс відчув небезпеку поширення марксизму, неочікуваним наслідком якого стало використання матеріалістичного розуміння історії як приводу *не* вивчати історію, натомість, на тверде переконання соратника Маркса, їхнє вчення було покликане стати стимулом вивчати всю історію заново [див.: 52, с. 3–4]. Складається враження, що члени спільноти ритуалу вирішили свідомо діяти всупереч закликам класика, позаяк вони застосовують дослідницьку програму модернізації як замітник істмату, вважаючи, що вони її вповні зрозуміли та можуть оперувати нею, ритуально засвоївши лише деякі її положення. На жаль, сприйняття будь-якої теорії в душі культу кáрго перетворює її на “похвалу глупоті”.

І насамкінець, ще раз хочу зацентувати, що я не мав на меті систематично полемізувати з постулатами членів спільноти ритуалу: таке завдання є просто неможливим через наявність недолугостей, алогізмів, помилок, тривіальностей та спрощень фактично на кожній сторінці їхніх текстів. Відтак, створення каталогу цих “здобутків” вимагало б то́му, рівного за обсягом друкованої продукції цієї спільноти. Я мав на меті окреслити основні риси стилю мислення представників спільноти модернізації, мислення, яке типологічно подібне до змальованої Л.Леві-Брюлем паралогічної свідомості, яку французький мислитель вважав рисою життя архаїчних народів. Отже, резюмуючи, відтворення такого стилю мислення сьогодні індивідами, які живуть за умов модерну та претендують на академічний аналіз модерного соціуму, нічим не виправдане. Антидотом проти поширення культурних практик у дослідницькій діяльності може стати заперечення, у Веберовому стилі, суб’єктивних пристрастей у наукових інтересах та відродження Гоулднерової культури критичного дискурсу, спрямованої на сферу не лише соціальних конфліктів, а й інтелектуального (включно з псевдоінтелектуальним) виробництва.

Література

1. *Chalcraft D.* Bringing the Text Back In // *Organizing Modernity: New Weberian Perspective on Work, Organization and Society* / Ed. by L.J.Ray, M.Reed. — L.; N.Y., 1994.
2. *Hung H.* Orientalist Knowledge and Social Theories: China and the European Conceptions of East-West Differences from 1600 to 1900 // *Sociological Theory*. — 2003. — Vol. 21, № 3. — P. 254–280.
3. *Wallerstein I.* The Essential Wallerstein. — N.Y., 2000.

¹ “З часом еліти усвідомили свою роль. Стала відсутня потреба в репресивних режимах”, а отже, “базовим виміром активності стає взаємодія людей” [16, с. 294; 295], — впевнено проголошує О.Ткач. Цікаво, в які періоди історії людська активність обходила без взаємодії людей? Своєю чергою, Горбатенкове бачення песимістичніше: він повідомляє, що “вчені навіть не виключають можливості самознищення людської цивілізації”, але розбавляє свій песимізм дозою стриманого оптимізму: виявляється, “людству, як і всьому живому на планеті, властиве прагнення до виживання, яке й полишає надію на подальше існування” [13, с. 177].

4. *Кутуєв П.В.* Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу. — К., 2005.
5. *Tiryakian E.* Modernisation: Exhumer in Pace (Rethinking Macrosociology in the 1990s) // *International Sociology*. — 1991. — Vol. 6, № 2. — P. 165–180.
6. *Andorka R.* The Socialist System and its Collapse in Hungary: An Interpretation in Terms of Modernisation Theory // *International Sociology*. — 1993. — Vol. 8, № 3. — P. 317–337.
7. *Burawoy M.* Transition without Transformation: Russia's Involuntary Road to Capitalism // *East European Politics and Societies*. — 2001. — Vol. 15, № 2. — P. 269–290.
8. *Burawoy M.* The End of Sovietology and the Renaissance of Modernization Theory // *Contemporary Sociology*. — 1992. — Vol. 21, № 6. — P. 774–785.
9. *Eyal G., Szelenyi I., Townsley E.* The Utopia of Postsocialist Theory and the Ironic View of History in Neoclassical Sociology // *American Journal of Sociology*. — 2001. — Vol. 106, № 4. — P. 1121–1128.
10. *Eyal G., Szelenyi I., Townsley E.* On Irony: An Invitation to Neoclassical Sociology // *Thesis Eleven*. — 2003. — № 73. — P. 5–41.
11. *Мамардашвили М.К.* Мысль под запретом (Беседы с А.Эпельбуэн) // *Вопросы философии*. — 1992. — № 5. — С. 100–115.
12. *Кутуєв П.* Франкова ПереОРИЕНТація: засадничі припущення та імплікації для соціологічного теоретизування // *Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". Серія: Соціологічні науки*. — 2006. — Т. 58. — С. 3–12.
13. *Горбатенко В.П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. — К., 1999.
14. *Горбатенко В.П.* Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук. — К., 1999.
15. *Зеленько Г.* "Навздогінна модернізація": досвід Польщі та України. — К., 2003.
16. *Ткач О.І.* Модернізація політичних систем країн Латинської Америки (політологічний аналіз). — К., 2006.
17. *Ткач О.І.* Стратегії політичної модернізації країн Латинської Америки: Автореф. дис. ... д-ра політ. наук. — К., 2007.
18. *Геллнер Э.* Разум и культура: Историческая роль рациональности и рационализма. — М., 2003.
19. *Декарт Р.* Рассуждение о методе // *Соч.: В 2-х т.* — М., 1989. — Т. 1. — С. 250–296.
21. *Wuthnow R.* Communities of Discourse: Ideology and Social Structure in the Reformation, the Enlightenment, and European Socialism. — Cambridge, 1989.
22. *Топоров В.Н.* О ритуале. Введение в проблематику // *Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках*. — М., 1988. — С. 7–60.
23. *Cargo cult* // http://en.wikipedia.org/wiki/Cargo_cult.
24. *Федотова В.Г.* Модернизация "другой" Европы. — М., 1997.
25. *Зарубина Н.Н.* Социально-культурные основы хозяйства и предпринимательства. — М., 1998.
26. *Goldstone J.* The Rise of the West — or Not? A Revision to Socio-economic History // *Sociological Theory*. — 2000. — Vol. 18, № 2. — P. 175–194.
27. *Abu-Lughud J.L.* Before European Hegemony: The World System A.D. 1250–1350. — N.Y.; Oxford, 1989.
28. *Frank A.G.* ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. — Berkeley, 1998.
29. *Arrighi G., Hui P., Hung H.F., Selden M.* Historical Capitalism, East and West // *The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives* / Ed. by G.Arrighi, T.Hamashita, M.Selden. — L.; N.Y., 2003. — P. 259–333.
30. *Кутуєв П.В.* Від європейського дива до азійської гегемонії: трансформація сучасної соціологічної теорії // *Мультиверсум. Філософський альманах : Збірка наукових праць*. — К., 2007. — Вип. 61. — С. 226–244.

31. *Кутуев П.* Мировая система как предмет социологического анализа: новая исследовательская программа А.Г.Франка // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2007. — № 2. — С. 17–35.
32. *Alexander J.C.* The Centrality of the Classics // *Social Theory Today* / Ed. by A.Giddens, J.Turner. — Stanford, 1987. — P. 11–57.
33. *Smith P.H.* Democracy in Latin America: Political Change in Comparative Perspective. — N.Y., 2005.
34. *Кутуев П.В.* Критична теорія модерну Алена Турена // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. — 2007. — № 761. — С. 25–29.
35. *Иноземцев В.И.* Пределы “догоняющего развития”. — М., 2000.
36. Crises and Sequences in Political Development / Ed. by L.Binder. — Princeton, 1971.
37. *Lane R.* The Art of Comparative Politics. — Needham Heights, 1997.
38. Formation of National States in Western Europe / Ed. by C.Tilly. — Princeton, 1975.
39. Crises of Political Development in Europe and the United States / Ed. by R.Grew. — Princeton, 1978.
40. *Holt R.T., Turner J.E.* Crises and Sequences in Collective Theory Development // *American Political Science Review*. — 1975. — Vol. 69, № 3. — P. 979–994.
41. Real Civil Societies: Dilemmas of Institutionalizations / Ed. by J.C.Alexander. — L., 1998.
42. *Linz J., Stepan A.* Problems of Democratic Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. — Baltimore; L., 1996.
43. *Hirschman A.* Essays in Trespassing: Economics to Politics and Beyond. — Cambridge, 1981.
44. *Love J.L.* Crafting the Third World: Theorizing Underdevelopment in Rumania and Brazil. — Stanford, 1996.
45. *Santiso J.* Latin America’s Political Economy of the Possible: Beyond Good Revolutionaries and Free-Marketeters. — Cambridge; L., 2006.
46. *Strange S.* The New World of Debt // *New Left Review*. — 1998. — № 230. — P. 91–114.
47. *Fourcade-Gourinchas M., Babb S.L.* The Rebirth of the Liberal Creed: Paths to Neoliberalism in Four Countries // *American Journal of Sociology*. — 2002. — Vol. 108, № 3. — P. 533–579.
48. *Johnson C.* MITI and Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975. — Stanford, 1982.
49. *Стоянович С.* От марксизма к постмарксизму // Вопросы философии. — 1990. — № 1. — С. 145–154.
50. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002.
51. *Geertz C.* The Interpretation of Cultures: Selected Essays. — N.Y., 1973.
52. *Энгельс Ф.* Письма об историческом материализме, 1890–1894. — М., 1986.